

Väärtuslikke lisandusi Balti kultuuriloole

Buch und Bildung im Baltikum. Festschrift
für Paul Kaegbein zum 80. Geburtstag.
Heinrich Bosse, Otto-Heinrich Elias,
Robert Schweitzer (Hg.). Lit Verlag,
Münster, 2005, 668 lk.

Viimastel aastatel on Balti Ajaloo Komisjon üllitanud terve *Festschrift*’ide tulevargi. Juubelikogumikud on pälvinud mitmed komisjoni juhtfiguurid: juba manalasse varisenud Heinz von zur Mühlen¹, komisjoni juhatuse kauaaegne liige Michael Garleff² ja esimees Gert von Pistohlkors³. Kogumikel on erinevad raskuspunktid: kõige spetsiifilisem on Garleffi *Festschrift*, mis keskendub peamiselt Eesti ja Läti rahvusvahemuste ja kultuurautonoomia küsimustele; Mühleni kogumik tegeleb valdavalt keskaegse Vana-Liivimaa temaatikaga, Pistohlkorsi väga avarateemaline kogumik seevastu hilisema ajaga – 18. sajandist kuni Nõukogude okupatsioonini.

Rahvusvaheliselt tunnustatud raamatuteadlase, meil eelkõige “Baltische Bibliographie” autorina tuntud professor Paul Kaegbeini juubelikogumiku palett on samuti lai, ulatudes ajaliselt keskajast 20. sajandini, kuid temaatiliselt keskendub see juubilaril elutööle vastavalt eelkõige raamatu- ja haridusloo küsimustele. Mahukas kogumik sisaldab 24 artiklit, lisaks neile G. v. Pistohlkorsi tervitussõnu juubilari- le ja Robert Schweitzeri koostatud täiendust Kaegbeini personaalbibliograafia alates aastast 1990.

Terve hulk artikleid on pühendatud Balti raamatuloole. Tiiu Reimo kirjeldab lähemalt Tallinna raamatukogudes ja Linnaarhiivis leiduvat inkunaafileid ja postinkunaafileid koos nende ajaloolise taustaga, nii palju kui seda na-

pid arhiiviallikad üldse võimaldavad. Esko Häkli käsitleb Baltikumis ilmunud soome kirjandust enne 19. sajandit. Ta tõdeb selle suhtelist vähesust: enamiku moodustasid rootsiaegses Tartu ülikoolis ilmunud dissertatsioonid ja kohalikele soomlastele suunatud tarbekirjandus. Häkli teeb raamatulooliste faktide põhjal ka avaramaid üldistusi soome kultuuriloolise identiteedi kohta: ta kritiseerib Soome liigitamist Kirde-Euroopa regiooni ning peab ainuõigeks Soome kuulumist Põhja-Euroopasse, rõhutades Soome ajaloolist orienteeritust Rootsi riigile ja kultuurile. Soome laiemad kultuurisidemed Baltikumiga hakkasid tekkima alles 19. sajandi lõpupoole.

Enn Küng on põhjalikult uurinud trükkal Johann Köhleri tegevust Narvas 1695–1705. Kuna seni on tähelepanu pööratud valdavalt Köhleri Tallinna perioodile, siis täidab Küng oma artikliga olulise lünka. Köhler jõudis Narvas avaldada ligi 40 trükist, millest väljapaistvamad on Põhja- ja algaastatel ilmunud teatmeteos “Narva literata” ja ajaleht *Narvische Post-Zeitungen*. Viimase puhul oletab Küng, et Köhler sai välispoliitilisi teateid oma ajalehe jaoks Ingerimaa kindralkuberneri kantsleist. See võis nii olla, kuid tõenäoliselt ei olnud väiksemaks teabeallikaks ka teised Balti ja Euroopa ajalehed, kust Narva trükkal uudiseid maha kirjutas. Ene-Lille Jaanson vaatleb Tartu ülikooli trükkali Johann Joachim Christian Schünmanni (1780–1840) tegevust ja trükitoodangut 19. sajandi esimesel poolel. Tema artikkel on ühtlasi hea ülevaade tolleaegse trükinduse tehnilistest ja majanduslikest tingimustest ning Tartus neil aastatel ilmunud teadus-, õppe- ja meelelahutuslikust kirjandusest. Mahulist kaalutlustel oli Jaanson sunnitud loobuma Schünmanni eesti- ja läti keelse trükitoodangu käsitlemisest.

Malle Ermel ja Hain Tankler käsitlevad Tartu ülikooli raamatukogu kogude arengut aastatel 1802–1940. Nad jõuavad järeldusele, et alates raamatukogu rajaja Karl Morgensterni ajastust komplekteeriti ülikooli raamatukogu koostöös teaduskondadega väga asjatundlikult. Kõige paremad rahalised võimalused raamatute soetamiseks olid 19. sajandil, kuid sajandi lõpuküm- nenditest peale tuli raamatukogul juba võidelda

¹ Aus der Geschichte Alt-Livlands. Festschrift für Heinz von zur Mühlen zum 90. Geburtstag. Hrsg. von Bernhart Jähniß und Klaus Militzer. Lit Verlag, Münster, 2004, 423 lk.

² Staatliche Einheit und nationale Vielfalt im Baltikum. Festschrift für Prof. Dr. Michael Garleff zum 65. Geburtstag. Hrsg. von Gert von Pistohlkors und Matthias Weber. R. Oldenbourg Verlag, München, 2005, 264 lk.

³ Ostseeprovinzen, Baltische Staaten und das Nationale. Festschrift für Gert von Pistohlkors zum 70. Geburtstag. Hrsg. von Norbert Angermann, Michael Garleff und Wilhelm Lenz. Lit Verlag, Münster, 2005, 683 lk.

suurte finantsraskustega. Need probleemid jätkusid ka Eesti Vabariigi aastatel, kuid 1930. aastateks olid uute raamatute ja teadusajakirjade soetamise võimalused ülikooli raamatukogus uuesti paranenud.

Lugemiskultuuri valdkonda viib meid Arvo Teringu artikkel, mis käsitleb Balti üliõpilasi Göttingeni ülikooli raamatukogu lugejatena 18. sajandi viimasel kolmandikul. Selleks on ta läbi töötanud unikaalse ajalooallika – Göttingeni ülikooli raamatukogu laenutusžurnaali. Tering vaatleb Balti üliõpilastest lugejaid ja iseloomustab nende lektüüri, kust põhiosa moodustas ajakirjandus, kuid ka prantsus- ja ingliskeelne valgustuskirjandus. Ilmneb, et sel ajal Göttingenis õppinud baltisakslastest kasutas raamatukogu teeneid vaid kolmandik, ülejäänud leidsid arvatavasti muid võimalusi neile vajaliku kirjanduse soetamiseks. Etteruttavalt võib öelda, et Teringu artikkel kujutab endast üht peatükki tema loodetavasti peatselt Ajalooarhiivi kirjastusel ilmuvast suurteosest “Eesti-, liivi- ja kuramaalased Euroopa ülikoolides 1561–1798”.

Ülejäänud artikleid on raskem ühe nimetaja alla viia. Juubelikogumikele omaselt kirevasisuline koguteos sisaldab nii suurema üldistusjõuga käsitlusi kui ka üksikküsimustele pühendatud mistselle. Esimeste hulka kuulub kahtlemata Jörg Hackmanni artikkel sõna “Balti” tähendusest ja selle mõiste semantilisest muutusest 19. ja 20. sajandil. 19. sajandil täheldab Hackmann “Balti” tähenduse muutumist regiooninimetusest etnilis-sotsiaalselt defineeritud mõisteks, millega tähistati baltisaksa ülemkihte; 20. sajandil on sel mõistel eri keeltes olnud mõnevõrra eristuv tähendus, kuid eelkõige on see sõna muutunud Eesti, Läti ja Leedu ühismõisteks.

Norbert Angermann püüab oma probleemskitsis määratleda Hansa tähendust keskaegse Liivimaa kultuurile. Ta jõuab järeldusele, et kultuuri ja hariduse kandjateks Vana-Liivimaal olid valdavalt Hansa taustaga linnaelanikud ja vaimulikud. Eriti ilmsed on Hansa kultuuri mõjud siis, kui kultuuri väljendusvormidena ei käsitata ainult kunsti- ja vaimuelu, vaid ka õigust, poliitilist kultuuri, argielu ja muid moodsa kultuuriloo uurimisvaldkondi. Thomas Brück käsitleb Riia Suure Gildi lauagildi 15. ja 16. sajandil. Lauagild, mille funktsioon oli religioosne ja sotsiaalne hoolekanne, koondas endasse Riia linna juhtivat kihti. Brück täheldab lauagildi rajamises linnaeliidi püüdlusi oma gruppidentiteeti tugevdada ning ühtlasi piirata ordu ja Riia peapiiskopi võimalusi

linna asjadesse sekkuda. Artiklile on lisatud Läti Riikliku Ajalooarhiivi materjalide põhjal koostatud gildiliikmete nimekirjad ja lauagildi puudutavad tekstid.

Henning von Wistinghausen on kirjutanud mahuka ja detailse artikli Eestimaa koduõpetajatest ja guvernantidest 18. sajandi teisel poolel. Koduõpetajate suurt tähtsust 18. sajandi Balti kultuuriloos on esile tõstetud paljudes ajaloo- teostes, kuid omaette uurimusi on nende kohta vähe; guvernandid on aga meie haridusajaloos senini täiesti valge laik. Nende elukutsete esindajate uurimist raskendab hõre ja väga laialipaisatud allikabaas. Wistinghausen toetub oma prosopograafilise suunitlusega lühiuurimuses peamiselt pastori Eestimaa konsistooriumile saadetud aruannetele, kus nad märkisid ära ka nende kihelkondades tegutsevad koduõpetajad, ja ka hingerevisjoni materjalidele. Nimeliselt on Wistinghausenil õnnestunud kindlaks teha 470 aastatel 1756–1799 Eestimaal tegutsenud koduõpetajat, kuid ta arvab nende tegelikuks arvuks ligi 630. Andmetihe artikkel, kus vaadeldakse koduõpetajaid nii nende päritolu, tegevusala ja muude kriteeriumide järgi, sisaldab ka väikseid kultuuriloolisi pärle, nagu näiteks Otto Wilhelm Masingu konsistoriaaleksami kirjeldus. Guvernantide puhul täheldab Wistinghausen, et kuigi nende oluline funktsioon oli prantsuse keele õpetamine, pärines rõhuv enamik neist siiski Saksamaalt.

Mitu kogumiku artiklit tegelevad Jena ülikooli kõrgajal, 18. sajandi lõpukümnendil seal õppinud baltisaksa üliõpilastega. Heinrich Bosse teemaks on Jena ülikooli akadeemiline seltsiliikumine ja eelkõige filosoof Fichte egiidi all tegutsenud “Vabade Meeste” ühing, kus liivi- ja kuramaalaste osalus oli kõrge. Jenas vaid 10 semestrit tegutsenud “Vabade Meeste” ühing oli mittekonventsionaalne akadeemiline ühendus, mis vastandas end traditsioonilistele tudengite kaasmaalaskondadele ning püüdis toetada ja õhutada seltsiliikmete vabaduspürgimusi. Bosse käsitleb ajastu laiemasse kultuuriteksti asetatuna baltlastest “vabade meeste” vaateid ja edasist elukäiku. Otto-Heinrich Elias on vaatuse alla võtnud ühingu ühe liikme, seiklusliku elukäiguga kuramaalase Friedrich Georg Ludwig Lindneri (1772–1845) samal ajavahemikul ilmunud romaani “Paater Abilgardi rännakud ja saatused”, milles ta leiab nii filosoofilise arenguromaani kui ka erootilise ajaviitelektüüri tunnusooni. Elias leiab romaanist valgustatud absolutismi ja illuminaatide ordu varjatud kriitikat. Bosse ja Eliase artikleid täiendab Lore Poelchau kul-

tuurilooline mistell Jenas õppinud riialasest Johann Eduard Pohrtist (1771–1834). Poelchau valgustab Pohrti noorusaja sõprus- ja tutvuskonda ning mitmekülgseid kultuurikontakte, võttes aluseks tema rikkalike sissekannete ja illustatsioonidega mälestusalbumi, mis asub eravalduses.

Seppo Zetterberg käsitleb Johan Philip Palméni, hilisema Helsingi ülikooli juuraprofessori ja Soome senaatori õpinguid Tallinna rüütli- ja toomkoolis aastatel 1823–1824. Noore Palméni vanematele saadetud kirjade alusel annab ta huvitava kirjelduse Eestimaa tolleaegsetest haridusoludest, mis paiguti ületasid Soome õppeasutuste taset. Tallinna kooliajaloole toob täiendust ka Robert Schweitzer, kes publitseerib Ferdinand Wiedemanni käsikirja Tallinna Gümnaasiumi ajaloo kohta aastatel 1836–1856.

Stephan Bitter analüüsib Tartu ülikooli usuteaduse professori, arvukate ja omal ajal ülimenulate teoloogiliste õpikute autori Johann Heinrich Kurtzi (1809–1890) vaateid prohvet Hosea kohta. Ta jõuab järeldusele, et Kurtzi “ilmutususklik” Vana Testamendi eksegees ei ole tänapäevalgi oma aktuaalsust minetanud. Heinz von zur Mühlen (†) on sooritanud mõttelise jalutuskäigu mööda Tallinna Pikka tänavat, peatudes lähemalt seal kauaaegselt tegutsenud kaupmeestefirmade ajalool.

Dorothee M. Goeze ja Peter Wörster tutvustavad Marburgi Herderi Instituudi dokumendikogu aardeid. Goeze vaatleb tuntud arsti ja literaadi Georg Julius von Schultz-Bertrami ja Raadi mõisnikust kunstiteadlase ja -koguja Karl Eduard von Lipharti sõprussuhteid, tuues ohtralt tsitaate Schultz-Bertrami stilistiliselt väljapaistvatest kirjadest. Wörster käsitleb baltisakslaste kõnekeelt uurinud keeleteadlase Oskar Masingu pärandit, mis alles ootab põhjalikku uurimist.

Dirk-Gerd Erpenbeck püüab lähemalt piiritleda inglise kirjaniku Anthony Powelli romaani “Venusberg” (1932) Balti tausta, leides sealt mitmeid tolleaegse Helsingi ja Tallinna tunnuseid. Klaus Meyer teeb tagasisaate oma poole sajandi eest ilmunud dissertatsiooni “Theodor Schiemann kui poliitiline publitsist” vahetule retseptsioonile ning publitseerib sellekohaseid seisukohavõtte ja arvustusi. Ilmneb, et Theodor Schiemanni tütar Elisabeth jagas oma isa ülikonservatiivseid vaateid eestlaste ja lätlaste kultuurilise võimekuse suhtes.

Raimo Pullat on lasknud saksa keelde tõlkida eesti juriste Peterburis käsitleva peatüki

oma raamatust “Lootuste linn Peterburi ja eesti haritlaskonna kujunemine kuni 1917”.

Konrad Maier kirjeldab ülevaatlilikult Eesti ajakirjandusmaastikku rahvuslikul ärkamisajal 19. sajandi teisel poolel. Ta on võtnud vaevaks läbi vaadata tolleaegsete juhtivate eestikeelsete ajalehtede aastakäike, kust ta toob arvukalt tsitaate ja näiteid, kuid tema artiklile tuleb kahjuks eestikeelse sekundaarkirjanduse pealiskaudne tundmine.

Wilhelm Lenz käsitleb Saksa Liidu arhiivi ja välisministeeriumi arhiivi materjalidele toetudes baltisakslaste kultuurivara väljaviimise probleemikat Eestis ja Lätis aastatel 1939–1941. Selle üle peetud läbirääkimised kulgesid poliitiliselt äärmiselt pingelises õhkkonnas. Lenz näitab, et eestlased võtsid läbirääkimistel lätlastega võrreldes tunduvalt jäigema hoiaku, käsitledes baltisaksa kultuurivarasid Eesti ajaloo ja kultuuri loomuliku koostisosana. Seetõttu pärines lõviosa 1940–1941 Posenis loodud “Baltisaksa kultuurivarade kogumispunkti” laekunud arhiivade, raamatute ja museaalide just Lätist. Tagantjärele vaadates oli eestlaste restriktiivne hoiak õigem, sest oluline osa Poolasse sattunud Balti kultuurivaradest hävis sõjakeerises või pillutati laiali.

Kokkuvõtteks võib öelda, et Paul Kaegbeinile pühendatud kogumiku artiklid on juubilari vääriiselt üsna ühtlaselt kõrge taseme ja uurimusliku sisuga ning täiendavad paljusid Balti kultuuri- ja raamatuloo aspekte. Ka kogumiku väljaandjate töö on igati eeskujulik. Pisut norida võiks ainult arhiiviviidete pärast, mida oleks võinud toimetamistö käigus rohkem ühtlustada.

Balti Ajaloo Komisjoni LIT kirjastuses ilmunud sinisekaanelised kogumikud on pretensioonitult tagasihoidliku välimusega. Ilmselt on kogumike väljaandjad pidanud esmaseks sisulisi kriteeriume, kuid see võib viidata ka rahaliste võimaluste kitsenemisele teaduskirjanduse väljaandmisel Saksamaal. Silma torkab ka, et kirjastus on isegi raamatu tehnilise vormistamise jätnud väljaandjate mureks, millele viitab teatav abitus formaatimisel. Selliste raamtingimuste puhul oleks isikunimed registri puudumist väljaandjatele ette heita juba ülekohtune.

Indrek Jürjo